

УДК 78.4(477.74-25):78.09(477.74)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/73-1-15>

Світлана БОНДАР (ГУРАЛЬНА),
orcid.org/0000-0001-5056-1664
кандидат мистецтвознавства, доцент,
доцент кафедри мистецьких дисциплін та методик їх навчання
Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка
(Кременець, Тернопільська область, Україна) sveta_guralna@ukr.net

ОРГАННЕ МИСТЕЦТВО ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

У статті розглянуто першопричини виникнення та культивування органного мистецтва в Україні. Такі важливі відомості зафіксовані в Іпатієвському літописі та «Повісті временних літ» та відносяться до часів правління княгині Ольги. Доказом того, що органи були на теренах України в XI ст. є і фрески Софіївського собору. У статті зазначено, що до середини XIX ст. органи використовувались передусім як церковні інструменти і лише в останній третині XIX ст. вони проникли у світські заклади. Підкреслено, що органне мистецтво захоплювало гетьмана Івана Мазепу, композитора Дмитра Бортнянського та поета Тараса Шевченка.

Зазначено, що місто Львів ще з XIII ст. було осередком латинських традицій, привнесених жінкою Лева Даниловича Констанцією. Зауважено, що перші свідчення про наявність органіста у Львові відносяться до 1405 року, а вже до початку XX ст. у місті налічувалося біля 50 органів і працювало біля 10 органних фабрик. Здійснено аналіз переліку існуючих органів та їх залишків у Тернопільській, Львівській та Івано-Франківській областях станом на 2012 р. (за даними С. Каліберди).

Особливу увагу відведено дослідженню стану органного мистецтва в Тернопільській області. Стало відомо, що з XIV ст. тут діють костели, а духовне мистецтво вражає цікавими відкриттями. Зокрема, у Тернопільському районі відомо про наявність до 2000 р. близько 75 інструментів на парафіях. При цьому найдавніша згадка про наявність органа у парафіяльному костелі св. Анни м. Зборів Тернопільського району та органіста при ньому датується 1627 роком.

Описано функціонування у Чортківському районі 17 органів, 5 позитивів та 15 фісгармоній. Найдавнішою згадкою про наявність стаціонарного органу у цьому районі став самостійно сконструйований інструмент з 1623 р., що знаходився у парафіяльному костелі св. Трійці у с. Устя-Зелене. Також у статті відзначено органних майстрів та фірми, які займались виготовленням та встановленням інструментів. Детально описано діючі інструменти в області.

Ключові слова: костел, Тернопільська область, орган, фісгармонія, позитив, органний майстер.

Svitlana BONDAR (HURALNA),
orcid.org/0000-0001-5056-1664
Candidate of Arts History, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Art Disciplines and Methods of Teaching
Kremenets Taras Shevchenko Regional Academy of Humanities and Pedagogy
(Kremenets, Ternopil Region, Ukraine)

ORGAN ART OF THE TERNOPIL REGION IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN CULTURE

The article examines the root causes of the emergence and cultivation of organ art in Ukraine. Such information is recorded in the Ipatiev Chronicle and "Tales of Timely Years", and dates back to the reign of Princess Olha. The frescoes of St. Sophia Cathedral prove that organs were present on the territory of Ukraine in the eleventh century. The article notes that until the middle of the nineteenth century organs were used primarily as church instruments, and only in the last third of the nineteenth century did they penetrate secular institutions. It is emphasized that organ art was fascinating for hetman Ivan Mazepa, composer Dmytro Bortnyansky and poet Taras Shevchenko.

It is noted that the city of Lviv has been a center of Latin traditions since the thirteenth century, introduced by the wife of Lev Danylovysh, Konstantsiya. It is noted that the first evidence of the presence of an organist in Lviv dates back to 1405, and by the beginning of the twentieth century there were about 50 organs in the city and about 10 organ factories. The author analyzes the list of existing organs and their remains in Ternopil, Lviv, and Ivano-Frankivsk regions as of 2012 (according to S. Kaliberda).

Particular attention is paid to the study of the state of organ art in the Ternopil region. It became known that churches have been operating here since the fourteenth century, and the spiritual art impresses with interesting discoveries. In

particular, in the Ternopil region, it is known that there were about 75 instruments in parishes by 2000. The earliest mention of an organ in the parish church of St. Anne in Zboriv, Ternopil district, and an organist there dates back to 1627.

The article describes the functioning of 17 organs, 5 positives, and 15 harmonicas in the Chortkiv district. The earliest mention of a stationary organ in the area was a self-built instrument from 1623, which was located in the parish church of the Holy Trinity in the village of Ustia-Zelene. The article also notes the organ makers and companies that manufactured and installed the instruments. The existing tools in the field are described in detail.

Key words: church, Ternopil region, organ, harmonium, positive, organ maker.

Постановка проблеми. Органне мистецтво як вагомий пласт української культури безпосередньо стало віддзеркаленням усіх наболілих релігійно-політичних проблем, кристалізатором того чи іншого історично визначеного проміжку часу. Його розвиток залежить від сукупності результатів композиторської, виконавської творчостей, особливостей освіти, використання інструментів в духовній та світській сферах, знання процесу виготовлення інструментів, ремонту, експлуатації, вивчення літератури, зображень. Невід'ємною частиною цієї культури є втілення національних, релігійних, артистичних традицій, які апелюють до творчих процесів Західної Європи.

Розвиваючись неоднорідно у регіонах України, внаслідок різних історико-політичних подій та міри віддаленості від західного кордону, органне мистецтво зазнавало суттєвих впливів, модифікацій та вливалось у семантику (знакову систему) національної музичної мови. Цьому сприяв той факт, що до середини ХІХ ст. органи використовувались передусім як церковні інструменти і лише в останній третині ХІХ ст. вони проникли у світські заклади – музичні товариства у Києві, Одесі, Львові, а згодом консерваторії.

Аналіз досліджень. Оскільки вивчення органної музичної творчості в Україні довгий час було нівельоване, а згодом істотно ускладнилось відсутністю джерелознавчих досліджень, загальних історіографічних праць та, навіть, контекстуальних монографічних робіт, одним із першорядних завдань вважаємо виявлення фактологічного матеріалу серед напрацювань науковців, архівів міст та власних експедиційних даних. Так, сьогодні відомо, що дослідженням окремих питань органного мистецтва в Україні займалися переважно зарубіжні вчені, серед яких варто згадати А. Хибінського, В. Ляка, М. Бабніса, Л. Мазепу, Р. Туралу, Е. Нідецьку, А. Гладиша, А. Бетлея. Водночас українські вчені, такі як С. Цибульський, П. Чирик, С. Каліберда, О. Мацелюх, С. Гуральна (тепер С. Бондар) систематизували інформацію з акцентом на інонаціональні впливи чи присвячували свої дослідження вузьким темам. Проте об'єктивні, достовірні, ціннісні для української культури матеріали досі залишаються не упорядкованими та не опублікованими.

Мета статті – продемонструвати історичну тяглість традиції культивування органного мистецтва в Україні та висвітлити особливості його побутування в Тернопільській області.

Виклад основного матеріалу. Християнська віра в Україну прийшла в ІХ ст., коли Кирило та Мефодій першими почали євангелізувати слов'янські землі за допомогою перекладеного ними Євангелія та літургійних текстів на старослов'янську мову, глаголицю, з якої вони ж створили перший алфавіт. Після офіційного хрещення Київської Русі в 988 році за часів князя Володимира Великого, територія стала величним відображенням грецьких візантійських традицій в музиці, архітектурі та іконографії (Мазера, 1997: 1).

Водночас Україна перебувала й під впливом латинської культури, відображаючи та зберігаючи досвід Заходу. Перші згадки про органи та органну музику знаходимо ще в Іпатівському літописі та «Повісті временних літ», коли княгиня Ольга в супроводі своїх бояр та дворян прибула до Цариграду і патріарх Фотій охрестив її 955 року (Ростовський, сайт). Потім згадується про відвідування Константинополя княгинею та її прислугою в 957 році. Автор зазначив, що біля крісла царя Феофіла, внизу за занавісками, знаходилося два срібних органи. Театральні ефекти інструменту із зображеннями птахів та тварин мали на меті вражати усіх відвідувачів. Декілька згадок свідчать про те, що ще в часи Київської Русі знать чула звучання цього інструменту та була знайома із його призначенням.

Доказом того, що органи були на теренах України в ХІ ст. є фреска Софіївського собору (собор розписаний візантійцями 1037 року) під назвою «Скоморохи», на якій зображено пневматичний (духовий) орган-позитив. На зображенні чітко видно, що біля клавіатури сидить органіст, а дві постаті поруч – це кальканти, котрі накачували повітря в органні міхи. Також на фресці «Іподром» в Софіївському соборі видно, що під час кінних перегонів у Візантії при присутності княгині Ольги використовувалися органи.

У сина княгині Ольги (в хрещенні Олени) та князя Ігоря язичника Святослава у війську, поряд із іншими інструментами, були і органи, які

носили на шиї, а їх звуками намагалися налякати ворога під час атак.

Загалом науковці сходяться на думці, що перші органи на території Київської Русі з'явилися завдяки візітам у Візантію та були з Візантії. Вони використовувалися передусім як інструменти, що супроводжували світські заходи.

Організація Церкви латинського обряду з ієрархією та структурними одиницями реєструється на українських теренах у XIII ст., коли під час ослаблення Київського князівства з причин монголо-татарської навали наші землі були розділені між Польщею, Угорщиною та Литвою. У той період було засновано 16 дієцезій, які об'єднували 10 000 храмів та монастирів (Вишковський, 2009: 20).

У праці музиканта, регента, композитора, теоретика Миколи Дилецького «Грамматика мусикійская» та його трактаті «Идея грамматики мусикійской» (1679) знання теорії музики було важливим для інструментальної і вокальної музики. М. Дилецький звертав увагу на користь використання органа для навчання музикантів та особливо композиторів.

Партесна музика асоціювалася із західною, католицькою культурою. Спів виконувався латинською мовою та супроводжувався киванням голів, тупанням ніг тощо. Поряд із цим, в Україні виникла нова манера виразного співу на основі місцевих розспівів. З'являлися співочі книги – Ірмологіони – у XVII ст. виникають співочі рукописи в кожному регіоні України – волинський, львівський, острозький, случський, кременецький, підгорецький – тобто міста православних центрів. Проте у всіх цих містах діяли католицькі храми, в яких на богослужіннях використовували органи. Так, у Львові при латинському соборі діяла школа органістів, у Кременці та Острозі також навчали гри на органі. У Підгірцях як паломницькому центрі був великий орган, і, ймовірно, діяла школа підготовки органістів.

Збереглися також спогади відвідування гетьманом Іваном Мазепою Єзуїтського костелу у Львові. Тут містився виконаний в стилі бароко орган, що мав 2 мануали та 24 регістри. І. Мазепа виходив на середину і оглядав храм. Очевидно, що отримана освіта в Києво-Печерській лаврі та в Єзуїтському колегіумі у Варшаві дає підстави стверджувати, що він освоював гру на органі. (Ks. St. Zalkskiego, 1879). Гетьман Богдан Хмельницький закінчив навчання у Львівському єзуїтському колегіумі, приміщення якого було в одному ансамблі із Єзуїтським костелом. У костелі збереглися залишки старовинного органа, з яким ймовірно пов'язана музична освіта Б. Хмельницького.

Дмитро Бортнянський оволодів грою на органі під час навчання в Італії. В кінці 1770-х років композитор написав частини протестантських служб для органа, які стали його екзаменаційними роботами. Вчитель Максима Березовського італієць Джованні Батіст Мартіні прекрасно грав на органі і створив два цикли сонат для органа і чембало.

Тарас Шевченко, отримавши волю, став студентом Академії мистецтв та учнем відомого поціновувача органної гри Карла Брюлова. У своїй петербургській квартирі шанувальник мистецтва мав цей інструмент і фортепіано. Тому цілком очевидно, що Т. Шевченко був знайомий із великим органом.

Дворянин Павло Енгельгарт, кріпаком якого був Т. Шевченко, захоплювався органною музикою. До свого від'їзду за кордон (після України та Петербурга) в 1875 році він змінив три інструменти, і пізніше у молодшого Енгельгарта в Дрездені теж було три органи. Не виникає жодного сумніву, що Т. Шевченко слухав звучання домашніх органів К. Брюлова і В. Енгельгарта.

У XX ст. з 1932 року в період панування радянської атеїстичної влади активно велась боротьба з усілякими проявами релігії. І орган як атрибут богослужінь був переслідуваний та вилучався з ужитку. Під час Другої світової війни храми знищувалися, а святині закривали після погромів, майно занегаювали. Тільки після 1955 року розпочалося створення концертних великих органів. У 1970 році професор Арсеній Котляревський відкрив органний клас в Київській консерваторії, чим запровадив відновлення професійної підготовки органістів в Україні.

Для формування більш цілісної картини в національному масштабі варто детально розглянути процес становлення органного мистецтва в Галичині. Цей самобутній регіон займає такі важливі центри культурно-мистецького життя як Львів, Тернопіль, Коломия, Дрогобич, Стрий, Самбір, Станіславів, Бережани та інші населені пункти, пов'язані із біографіями та діяльністю видатних композиторів, функціонуванням товариств та освітніх закладів.

Галичина здавна вирізнялася тісними контактами із країнами Західної Європи. Місто Львів ще з XIII ст. було осередком латинських традицій, привнесених жінкою Лева Даниловича Констанцією (сестра блаженної Кінги), а перший католицький єпископат латинського обряду, на думку Л. Мазепа, було засновано у Галичі у 1232 році. Відомо також, що з XIII ст. на сучасних теренах України існували різні релігійні ордени РКЦ.

Впродовж XV–XVIII ст. в розвитку органної культури активну участь приймали вихідці з німецькомовних країн та Чехії, а в львівських архівах зберігалися нотні табулятури нідерландських, чеських, австрійських та польських шкіл.

Оскільки популярність інструменту зростала, церковні спільноти у Жовкві, Самбрі, Стрию, Белзі, Бережанах та інших містах придбали дороговартісні нові інструменти для практикування музичного супроводу богослужінь. Перші свідчення про наявність органіста у Львові відносяться до 1405 року. Водночас, письмова згадка про орган у Львові відноситься до 1410 року, а у книгах 1409–1410 рр. згадується органіст Петро Енгельбрехт, якого вважають першим львівським органістом (Гуральна, 2023: 7).

Після 1772 року (перший поділ Польщі) Галичина і Буковина ввійшли до складу Австро-Угорщини. Німці і поляки перерозподілили керівництво храмами, проте органи у них залишилися. Уся інформація про інструменти зберігалася виключно в інвентаризаційних описах, більшість з яких була проведена у 1775–1778 роках. Відтак, до початку XX ст. у Львові налічувалося біля 50 органів, працювало біля 10 органних фабрик. По декілька органів мали Станіслав, Тернопіль, Белз, Бережани, Жовква, Коломия, Стрий та ін. міста. До 1939 року у католицьких, вірменських та уніатських храмах їх кількість перевищувала 400 одиниць.

Негативно на розвитку органного мистецтва Галичини та й всієї України позначився післявоєн-

ний період з 1947 по 1963 рр., коли святині масово закривалися, церковне життя не підтримувалося, органи знищувалися, а органісти, композитори та вірні масово емігрували за кордон.

Частковий період відродження наступив з 1970 року і торкнувся лише органів, призначених для світського використання. Із прийняттям незалежності 1991 р. суттєвих зрушень не відбулося, проводились ремонтні роботи над діючими інструментами, інколи встановлювалися нові.

У XXI ст. науковцями та дослідниками-аматорами здійснювалась інвентаризація костелів та закладів державного значення. Таким чином, було виявлено, що найбільшу кількість інструментів знищено, деякі інструменти відновлено і лише незначна їх частка збереглась у робочому стані (табл. 1).

Згідно цієї таблиці потрібно зважити на деякі неточності. Зокрема варто зазначити, що майстра Р. Духенського не було, а насправді органного майстра називали Романом Дученським. Під майстром А. Жебровським автор вочевидь мав на увазі Олександра Жебровського. Зважаючи на неточності таблиці С. Каліберди доцільно провести паралель із відомостями про органи по Тернопільській області.

Як відомо, з XIV ст. на Тернопільщині діють костели, а духовне мистецтво вражає цікавими відкриттями.

У Тернопільському районі згідно сучасного адміністративного поділу (займає колишній Козівський район, весь Бережанський, Підгаєцький, Зборівський, Збаразький та Терехівський

Таблиця 1

Перелік існуючих органів та їх залишків станом на 2012 р. (за даними С. Каліберди)

№	Місто	Костьол / організація	Рег.	Будівник
1	2	3	4	5
1	Львів	Будинок органної музики (костьол св. Магдалини)	60/3/Р	Rieger-Kloss
2	Львів	Кафедральний Латинський собор	25/2/Р	Я. Слівінський
3	Львів	Кафедральний Латинський собор	6/1/-	Я. Слівінський
4	Львів	Костьол св. Антонія	17/2/Р	С. Круковський
5	Львів	Домініканський костьол (з костьол св. Мартина)	11/1/Р	М. Янішевський
6	Львів	Вірменська катедра (з с. Поморяни)	10/1/-	невідомо/ Півнов
7	Львів	Філармонія	35/3/Р	К. Жебровський
8	Львів	Історичний музей, експозиція (з м. Скальник)	6/1/-	невідомо
9	Львів	Історичний музей, фонди	5/1/-	невідомо
10	Львів	Бернардинський костьол св. Андрія	33/2/Р	А. Жебровський
11	Львів	Єзуїтський костьол св. Петра і Павла	24/2/Р	А. Жебровський
Львівська область				
12	Вишняни	Костьол св. Миколая	8/1/Р	невідомо
13	Воютичі	Костьол св. Катерини	6/1/Р	С. Янік

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5
14	Городок	-	4/1/-	невідомо
15	Доброміль	Костьол Преображення Господнього	8/1/P	Сойковський
16	Долинівка	Церква Зіслання Святого Духа (не існує)	5/1/-	невідомо
17	Дунаїв	Костьол св. Станіслава єп.-мученика	14/1/P	М. Янішевський
18	Жовква	Костьол св. Лаврентія-мученика	16/2/P	Tchanoun/КукІа
19	Золочів	Костьол Пресвятої Діви Марії	13/2/P	А. Конечни
20	Комарно	Костьол Різдва Пресвятої Діви Марії	10/1/P	Р. Хаасе
21	Куликів	Костьол св. Миколая, єп.-мученика	проспект Tchanoun	
22	Міженець	Костьол Всіх Святих	6/1/P	невідомо
23	Мостиська	Костьол св. Івана Хрестителя	13/1/P	Я. Слівінський
24	Нове Місто	Костьол св. Мартина	12/1/P	Rieger
25	Новосілки	Каплиця Найсвятішої Діви Марії	10/1/P	Р. Хаасе
26	Поморяни	Костьол Пресвятої Трійці	6/1/-	Ю. Гуно
27	Пнікут	Костьол св. Миколая	7/1/-	невідомо
28	Руда Бродівська ¹	Костьол св. Анни	6/1/-	Віндіш з Угнева
29	Самбір	Костьол Я на Хрестителя	15/2/P	Я. Слівінський
30	Самбір	Будинок органної та камерної музики	26/2/P	Rieger/Крійза
31	Стрілковичі	Костьол Всіх Святих	8/1/P	Я. Слівінський
32	Стрий	Костьол Різдва Пресвятої Діви Марії	16/2/P	Gebr.Rieger
33	Трускавець	Костьол Успіння Пресвятої Діви Марії	14/2/P	Euler
34	Тулиголови	Костьол св. Дороти	10/1/P	Р. Хаасе
35	Черниця	Ігровий стіл з костьолу, який не існує	11//P	Gebr. Rieger
36	Червоноград	Орган з костьолу св. Лазаря у Львові	7/1/-	Р. Духенський
37	Щирець	Костьол св. Станіслава, єпископа-мучен.	7/1/P	Я. Слівінський
38	Яворів	Костьол св. апостолів Петра і Павла	16/6/P	М. Янішевський
Івано-Франківська область				
39	Івано-Франківськ	Костьол Христа Царя	24/2/P	L.Verschueren
40	Гвіздець	Костьол Пресвятої Діви Марії та св. Антонія	8/1/-	А. Жебровський
41	Підліски	Церква Введення Пресвятої Діви Марії	6/1/-	Я. Грохольський
Тернопільська область				
42	Борщів	Костьол св. Трійці	6/1/P	І. Жебровський
43	Бучач	Костьол Матері Божої Св. Скапулярію	14/2/P	невідомо
44	Галушинці	Костьол Різдва св. Яна Хрестителя	-	невідомо
45	Збараж	Історико-культурний заповідник	10/1/P	невідомо
46	Збараж	Бернардин, костьол свв. Антонія та Юрія	14/2/P	невідомо
47	Копичинці	Костьол Успіння Пресвятої Діви Марії	10/1/-	І. Жебровський
48	Кременець	Костьол св. Станіслава, єп.-мученика	8/1/	F. Ostromiecki
49	Микулинці	Костьол Пресвятої Трійці	?/1/P	Gerbr.Rieger
50	Остап'є	Костьол Матері Божої Неустанної Помочі	?/1/P	Р. Хаасе
51	Пробіжна	Церква Успіння Пресвятої Богородиці	10/1/-	невідомо
52	Сидорів	Костьол Благовіщення Пресв. Діви Марії	12/1/P	невідомо
53	Тарноруда	Костьол св. Станіслава, єп.-мученика	-	невідомо
54	Чортків	Костьол св. Станіслава єп.-мученика	-	невідомо

¹ Фактично на Волині, а не в Галичині.

Рис. 1. Нові райони Тернопільщини

райони) відомо про наявність до 2000 р. близько 75 інструментів на парафіях.

Найдавніша згадка про наявність органа, що знаходиться у парафіяльному костелі св. Анни м. Зборів та органіста при ньому датується **1627 р.** Згодом у мурованому храмі вже 1821 р. згадується пошкоджений орган, що ремонтувався **Ігнацієм Жебровським** 1892 р. (Чурук, 2017: 114).

Одними із найдавніших інструментів стали: 5-голосний *орган-позитив* **1644** року костелу св. Святих Петра і Павла у м. Теревовля², позитив 1698 року у Бережанах у костелі св. Трійці та орган, що функціонував у с. Горожанка у парафіяльному костелі св. Духа з **1741 р.**

У м. Теревовля у костелі св. Успіння Пресвятої Богородиці та монастирі отців Кармелітів з Тшевичків відомо про наявність органу ще 1634 року. Новий інструмент був замовлений в 1759 р. теревовлянським старостою Йоакимом Каролем Потоцьким від майстра **Францішека Єджевського** у Львові. Двомануальний орган був встановлений 1766 року (Betlej, 2009: 356, 360, 366).

У м. Тернопіль у парафіяльному костелі Матері Божої Неустанної Помочі впродовж 1711–1740 рр.

було два *позитиви*: один 5-голосий, інший 8-голосий, а згодом куплено фісгармонію. Після ремонтних робіт 1903–1911 рр. був привезений новий 24-голосий орган неготичного проспекту з чотирма вежами з «Електричної фабрики органів і американських гармоній» **Мечислава Янішевського** зі Львова (Державний архів Тернопільської області, 1911–1913: 4). У 1917 р. інструмент був відновлений завдяки Едуарду Бьом-Ермоллего (gen. Eduarda bar. v. Böhm-Ermollego), що прислав органного майстра (Biernat, 2008: 225, 227–233, 251).

Також у бережанському парафіяльному костелі св. Петра і Павла і Матері Божої Рожаниці з 1762 року діяв *орган*, який згодом у 1815 році був замінений на новий 8-голосий інструмент, встановлений завдяки княгині Ізабеллі Любомирській. Ймовірно, це був інструмент, створений **Антонієм Клементом** у 1879 році.

Також у с. Нараїв у парафіяльному костелі Матері Божої Сніжної з 1774 р. знаходився 4-голосий *позитив*, а 1877 р. новий 4-голосий орган для костелу збудувала фірма Антонія Клементя (zakład Antoniego Klementa) зі Львова (Nestorow, 2007: 338–339, 345, 348).

У костелі св. Миколая і монастирі отців Бернардинів в м. Бережани з 1808 р. знаходився новий 20-голосий *орган*. В церковному інвентарі 1825 р. є запис про встановлений в костелі новий 24-голосий орган з педаллю, зроблений **отцем Рогановичем**. Після розпису костелу майстром Йосифом Шидловським, у 1907 році збудовано новий 13-голосий інструмент від львівської фірми Олександра Жебровського (Чурук, 2017: 87).

Окрім цього, у вірменському костелі Найсвятішої Марії м. Бережан біля 1883 року був збудований *орган Яна Сливінського*. У смт. Гримайлові у парафіяльному костелі св. Трійці станом на 1816 р. був *орган*, який в 1935 р. замінено на інструмент фірми **Рудольфа Гаазе** (Rudolf Haase) зі Львова (Nestorow, 2008: 84, 87–91).

Також у м. Козова у парафіяльному костелі св. Станіслава єпископа і мученика у візитаційному протоколі 1820 р. згадується *позитив*, який потребує ремонту. У 1908 році для храму львів'янин Рудольф Гаазе побудував новий 12-голосний орган із педаллю (Nestorow, 2007: 285).

У м. Тернопіль в домініканському монастирі та костелі св. Вінцента Феррарського з 1820 р. був *орган*, а 1910 р. Олександр Жебровський зі Львова збудував новий необароковий 24-голосий орган за проектом **Зігмунда Хендлера**.

У с. Струсів у костелі Матері Божої Розарію (Вервиці) в 1827 р. на хорах знаходився малий

² У той час органістом був Вавжинець Мокшицький.

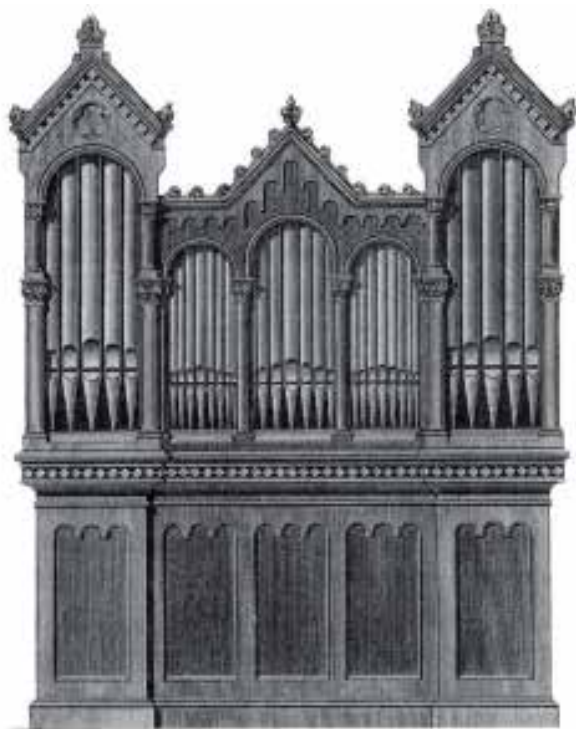

Рис. 2. Орган у костелі ОО. Домініканців у м. Тернопіль

позитив, 1899 р. Рудольф Гаазе збудував новий 14-голосий двомануальний орган з педаллю.

В кінці XIX ст. найпоширенішими були інструменти від фірми Яна Сливінського, які були закуплені у с. Росохуватець для парафіяльного костелу св. Войцеха (орган 1892 р.), у с. Плотича для парафіяльного костелу св. Еразма (8-голосий орган 1884 р.), у с. Буцнів в костелі св. Войцеха (орган 1891 р.).

У с. Кошляки у костелі св. Матеуша орган був збудований фірмою Яна Сливінського близько 1880 року, а в 1897-1898 рр. інструмент перебудував Францішек Гайда (Franciszek Gajda).

У с. Великий Ходачків у парафіяльному костелі св. Матері Божої Утіхи і св. Йосифа Обручника за словами К. Бжезіни: «У 1906 р. львів'янин Рудольф Гаазе виготовив орган..., зовнішня конструкція якого в закопанському стилі [була] дуже гарна й декоративна» (Brzezina, 2008: 52, 55).

Отож, будівничими органів були отець Роганович, львів'янин Рудольф Гаазе, Францішек Гайда, Зігмунд Хендлер, Мечислав Янішевський, фірма Антонія Клементя, фірма Олександра Жебровського та фірма Яна Сливінського. Інструменти мали від 4-ох до 24-ох голосів.

На початку XX ст. кількість інструментів суттєво збільшилася. У малих селах популяризувалися закупівля фісгармонії, а у містах – органів. Зокрема, у м. Тернопіль у костелі Непорочного

Зачаття Пресвятої Діви Марії та резиденції оо. Єзуїтів у 1900 р. було привезено новий 18-голосий двомануальний орган, виконаний фірмою Рігер з Карньова (Rieger z Karniowa) (Betlej, 2008: 307, 313).

У с. Великі Бірки 1903 року був поміщений ймовірно 5-голосий орган Рудольфа Гаасого. Також у с. Тростянець у костелі Найсвятішого Серця Ісуса був викуплений з церкви в Бродах 9-голосий орган, а в 1905 р. його ремонтував Рудольф Гаазе зі Львова. Відтак, у 1925 р. до інструменту додано ще два голоси.

У с. Озерна в парафіяльному костелі св. Йосифа станом на 1938 р. знаходився орган Яна Сливінського, виконаний перед 1892 р. (Lenartowicz, Ostrowski, 2005: 63). Також у с. Іванівка біля Теревовлі у парафіяльному костелі Святого Станіслава, єпископа і мученика, в інвентарі храму від 19 липня 1938 р. зафіксовано 7-голосий орган з одним мануалом (Zauchka, 2009: 140), у смт. Залізці (Золожці) у парафіяльному костелі Непорочної Богоматері перед 1939 р. був замовлений орган у фірми Домініка Бернадського, що у Вроцлаві.

У 1930-ті рр. значно активізувалася закупівля фісгармоній. Так, у с. Острівець у парафіяльному костелі св. Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії в 1935 р. знаходилася одноголоса фісгармонія фірми «Раукг».

У с. Котів у парафіяльному костелі Матері Божої Сніжної наприкінці XIX ст. знаходилася фісгармонія, проте згодом у 1933 році привезли новий інструмент – фісгармонію, подаровану Стефанією Янковською зі Львова (Chyruk, 2017: 94).

У післявоєнний період вірним вдалося теж продовжувати традицію інструментального супроводу богослужінь. Так, у с. Ладичин станом на 1946 р. та у с. Полупанівка в костелі св. Йосифа у згадці за 1957 р. для цього була фісгармонія (Державний архів Тернопільської області, 1957: 39).

Загалом у Тернопільському районі було найбільше музичних інструментів в області. Провідними були органи та фісгармонії фірми Яна Сливінського та Рудольфа Гаазе. Звертались вірні і до зарубіжних підприємств, зокрема фірми «Раукг», фірми Рігер з Карньова, фірми Домініка Бернадського у Вроцлаві, в яких також замовляли будівництво.

Дещо менша кількість інструментів була у Чортківському районі, до складу якого входять колишні Буцацький, Чортківський, Заліщицький, Борщівський та південна частина Гусятинського районів. Тут функціонували різні види органів (17 органів, 5 позитиви) та 15 фісгармоній.

Найдавнішою згадкою про наявність стаціонарного органу у районі є самостійно сконструйований **інструмент з 1623 р.**, що знаходився у парафіяльному костелі св. Трійці с. Устя-Зелене ще до поїздки священника Самуеля Корецького до Італії. 1718 р. орган потребував ремонту, тому грали на фісгармонії. І лише в 1885 році Ігнацій та Олександр Жебровські завершили ремонт інструменту (Betlej, 2010: 300–30). У с. Коропець в дерев'яному костелі св. Миколая, збудованому **1706 р.**, знаходився орган, який діяв до 1868 року. У с. Личківці у парафіяльному костелі Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці в 1774 р. діяв малий орган, а у 1932 р. був вбудований новий 8-голосий позитив. У м. Монастирська у костелі Успіння Пресвятої Богородиці про орган-позитив згадується в 1766 р. та зазначено, що пізніше він був відремонтований органним майстром **Іваном Красносельським** (Jan Krasnosielski).

У с. Ковалівка у парафіяльному костелі Материнства Пресвятої Богородиці у 1885 році органний майстер Станіславського воєводства **Фердинанд Віндіш** подарував та збудував новий 8-голосий орган. Згодом в інвентарному описі костелу 1935 року зафіксовано вже інший 20-голосий інструмент (Krasny, 2010: 142).

Також в населених пунктах встановлювалися органи відомих фірм. Наприклад, у с. Турильче у філіяльному костелі св. Івана Непомуцена (pw. św. Jana Nepomucena) біля 1878–1879 рр. фірма Яна Сливінського збудувала новий орган. У с. Берем'яни містився орган фірми Ігнація Жебровського і його сина (1884–1885).

У ХХ ст. кількість інструментів поповнювалася. Так, у с. Угриньківці в костелі св. Яцка в 1911 р. **Мечислав Янішевський** збудував новий 7-голосий орган.

У с. Джуринська Слобідка у парафіяльному костелі св. Архангела Михаїла та св. Софії в 1935–1936 рр. **Владислав Куречка з Ніжньова** (Władysław Kureczka z Niżniowa) збудував 12-голосий орган. Окрім цього, у м. Підволочиськ у парафіяльному костелі св. Софії станом на 1939 р. знаходився 5-голосий орган на 4 ½ октави, вартість якого становила 2500 zł., але його було знищено 1965 року.

Компактним інструментом у Чортківському районі вважалася фісгармонія. Ці інструменти використовувалися досить широко. Зокрема, у місті Чортків у каплиці монастиря сестер Милосердя, у с. Соколів у парафіяльному костелі Матері Божої Неустанної Помочі, у с. Коцюбинці у парафіяльному костелі св. Петра і Павла (станом на 1935 р.), у с. Швейків у парафіяльному костелі св. Войцеха,

у с. Нова Гута у парафіяльному костелі Відвідин Пресвятої Діви Марії та в інших святинях.

Показово, що подекуди для богослужінь використовували відразу два інструменти. У цьому контексті варто згадати, що у с. Бобулинці у парафіяльному костелі Антоні Падевського був орган і фісгармонія, у с. Яблунів у парафіяльному костелі св. Єлизавети Королеви знаходилася фісгармонія і 7-голосий орган.

У випадку, коли орган в костелі виходив з ладу, для потреб богослужінь закупляли фісгармонії. Для прикладу, згадаймо, що у с. Старі Петлики в костелі Народження Матері Божої в протоколі 1816 р. зазначено про наявність органа, а вже станом на 1935 р. тут була фісгармонія. Також у с. Високе (Товстобаби) у парафіяльному костелі Непорочного Серця Пресвятої Діви Марії було закуплено орган фірми Антонія Клемента зі Львова 1868 р. за 400 zł., а в 1936 р. від отців Салетинів з Станіслава куплено фісгармонію.

Загалом у Чортківському районі працювали відомі раніше органі фірми та з'являлись нові майстри: Іван Красносельський, Владислав Куречка з Ніжньова, Фердинанд Віндіш та інші. Фісгармонії були навіть 1-голосі, а органи мали від 5- до 18-голосів.

У Кременецькому районі відомо про наявність одного органу, що дійшов до нашого часу. Загалом, в області на сьогодні є декілька збережених в хорошому стані інструментів у м. Борщів, м. Кременець, с. Галушинці, м. Збараж та с. Пробіжному.

Зокрема, у замку в м. **Збараж** Тернопільського району знаходиться 10-голосий орган неготичного стилю у залі органному, збудований на початку ХХ ст. Рудольфом Гаазе зі Львова, який був перенесений сюди з с. Опрілівці 1985 року. Діапазон мануального столу C₁ do f³ (7 октав + кварта).

Manual: 1. Principal 8' 2. Flauto 8' 3. Fl. Amabilis 8' 4. Gamba 8' 5. Fl. Travers 4' 357 6. Oktava 4' 7. Violin 2' 8. Mixtura 2-3 ch. 2 2/3

Pedał: 1. Subbas 16' 2. Violin-Cell 8'

Інструмент переносився, тому перебуває в розібраному стані.

У с. Галушинці Тернопільського району у костелі народження св. Івана Хрестителя міститься 8-голосий орган з 1875–1879 рр., збудований львівським органним майстром Антоні Клементом (Antoni Klement) і закуплений за 800 zł. (Kurzej, 2008: 98-99). Інструмент має борокові ознаки. Діапазон мануалу C-f³ (54 клавіші).

Місткість регістрів:

Manual: 1. Principal 4' 2. Fl. Major 8' 3. Dulciana 4' 4. Quintes 2 2/3' 5. Octava 2' 6. Mixtura 3 ch. 1' 7. Fl. Minor 4' 8. Sexta 8'

Станом на 2015 р. інструмент потребував ремонту.

У м. Кременці Кременецького району в костелі св. Станіслава знаходиться 8-голосий неокласичний орган на один мануал без педалі, механічної структури, збудований 1886 р. **Феліксом Остромецьким**, органмайстром з Вільна (Литва).

Manuał: 1. Bourdon 16' 2. Principał 8' 3. Wiolonczała 8' 4. Portunalflet 8' 5. Fugara 4' 6. Flet 4' 7. Aeolina 2' 8. Harmonika 2'

У 2021 році інструмент був відреставрований.

У м. Борщів Чортківського району у костелі Найсвятішої Тройці в 1889 або 1890 р. фірмою Ігнація Жебровського був збудований 6-голосий орган. Станом на 2016 р. механічний інструмент має 6 регістрів для мануалу (С-с³, тобто 49 клавіш) і педаль (С₁-А, тобто 22 клавіші). В середині шафи міститься напис: «Orgamiszt [sic!] **Józef Posadowski**».

Назви голосів:

Manuał: 1. Major 8' 2. Gamba 8' 3. Flaut Dulcis 4' 4. Oktawa 2'339 5. Minor 4' 6. Principal 4' Pedał: 1. Subbas 16'.

У с. Пробіжна Чортківського району у церкві Успіння Пресвятої Богородиці є неготичний 10-голосий орган ймовірно збудований в роки

Першої Світової війни. На клавіатурі С-f³ 54 клавіші, помічених у 7 октав і кварту.

Manuał: 1. Pryncypał 8' 2. Bourdon 16' 3. Holflet 8' 4. Flet minor 4' 5. Gamba 8' 6. Celesta 8' 7. Flet major 8' 8. Octawa 4' 9. Violino 2' 10. Mikstura 3 ch

Станом на 2015 р. орган був в доброму стані та потребував ремонту.

Висновки. Отож, усі вище зазначені інструменти або потребують дороговартісних реставраційних робіт, або і досі використовуються для обслуговування потреб костелів. Уточнення та опис деталей, на відмінно від недосконалої таблиці С. Каліберди, прокладають світло на достовірність ідентифікації органних майстрів.

Матеріал статті привносить важливі уточнення до статистичних даних наявності інструментів в Тернопільській області. Варто підкреслити, що найдавнішою згадкою про наявність органа в області є 1627 р. Інструмент знаходився у м. Зборів Тернопільського району у парафіяльному костелі св. Анни. Водночас з 1623 р. діяв самостійно сконструйований орган у парафіяльному костелі св. Трійці с. Устя-Зелене Чортківського району.

Дослідження не вичерпує глибини інформації про органне мистецтво в Галичині чи в Україні, а тому потребує подальших наукових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вишковський Павло, о. ОМІ, Переслідувана Церква. Католики України в часи комуністичного режиму. Київ: ФОП Скомаровський В. І., Католицький Медіа-Центр, 2009. 308 с.
2. Гуральна С. Діяльність майстра-органобудівника Яна Сливінського. *Музика в літургії*: збірник матеріалів круглого столу міжнародного формату (м. Кременець, 19 квітня 2023) / за заг. ред. С. Гуральної. Кременець: ВЦ КОГПА ім. Тараса Шевченка. С. 7–15.
3. Державний архів Тернопільської області, Докладные записки о наличии и деятельности религиозных культов на территории области за 1957 год, ф. Р-3239, оп. 2, спр. 37, арк. 39.
4. Державний архів Тернопільської області. *Заяви комісії з будівництва римо-католицького костелу в Тернополі про надання дозволу на проведення фольклорного фестивалю в міському парку з метою збору коштів на будівництво, 1911–1913*. Фонд № 33. магістрат міста Тернополя, 1816–1918 (1922). Оп. 1. Спр. 545. Арк. 4.
5. Нові райони Тернопільщини. <https://oblast-te.com.ua/novi-rajony-ternopilshhyny-yakym-bude-administratyvno-terytorialnyj-ustrij-oblasti-karta>
6. Святитель Димитрій Ростовський (Туптало). Житіє св. Ольги. <http://litopys.org.ua/synopsis/syn07.htm>.
7. Biernat M., Kościół parafialny pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Tarnopolu, w: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego / oprac. Andrzej Betlej [i in.], red. J.K. Ostrowski, Kraków 2008. T. 16. S. 215–270.
8. Betlej A., Kościół parafialny pw. Św. Trójcy w Uściu Zielonym, w: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego / oprac. Andrzej Betlej [i in.], red. J.K. Ostrowski, Kraków, 2010. T. 18. S. 300–312.
9. Betlej A., Kościół pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Panny Marii i rezydencja ks. Jezuitów w Tarnopolu, w: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego / oprac. Andrzej Betlej [i in.], red. J.K. Ostrowski, Kraków, 2008. T. 16. S. 307, 313.
10. Betlej A., Kościół pw. Wniebowzięcia Najśw. Panny Marii i Klasztor oo. Karmelitów Trzewiczkowych w Trembowli, w: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego / oprac. Andrzej Betlej [i in.]. Red. J.K. Ostrowski. Kraków, 2009. T. 17. S. 356, 360, 366.
11. Brzezina K., Kościół parafialny pw. Matki Boskiej Pocieszenia i św. Józefa Oblubieńca w Chodaczkwie Wielkim, w: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego / oprac. Andrzej Betlej [i in.], red. J.K. Ostrowski, Kraków 2008. T. 16. S. 51–58.
12. Chyryk P. Organy na Ukrainie. Województwo Iwano-Frankiwskie i Tarnopolskie. Lublin: Wydawnictwo Archidiecezji Lubelskiej "Gaudium", 2017. 327 s.

13. Kurzej M., Kościół parafialny pw. Narodzenia św. Jana Chrzciciela w Hałuszczyńcach, w: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego / oprac. Andrzej Betlej [i in.], red. J.K. Ostrowski, Kraków, 2008. T. 16. S. 95–104.
14. Krasny P., Kościół parafialny pw. Macierzyństwa Najśw. Panny Marii w Kowalówce, w: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego / oprac. Andrzej Betlej [i in.], red. J.K. Ostrowski. Kraków, 2010. T. 18. S. 139–144.
15. Ks. St. Zaleskiego T. J. Kościół OO Jesuitów we Lwowie. Lwów, 1879.
16. Lenartowicz Ś., Ostrowski J.K., Kościół parafialny pw. św. Józefa w Jeziernej w: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego / oprac. A. Betlej [i in.], red. J.K. Ostrowski, Kraków, 2005. T. 13. S. 63.
17. Leszek Mazepa Życie muzyczne dawnego Lwowa (XIII–XVII wiek). *Musica Galiciana*, 1997. S. 13–34.
18. Nestorow R., Kościół parafialny pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Kozowej, w: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego / oprac. Andrzej Betlej [i in.], red. J.K. Ostrowski. Kraków, 2007. T. 15. S. 281–298.
19. Nestorow, R. Kościół parafialny pw. Św. Trójcy w Grzymałwie, w: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego / oprac. Andrzej Betlej [i in.], red. J.K. Ostrowski. Kraków, 2008. T. 16. S. 79–93.
20. Nestorow R., Kościół parafialny pw. Matki Boskiej Śnieżnej w Narajowie, w: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego / oprac. Andrzej Betlej [i in.], red. J.K. Ostrowski. Kraków, 2007. T. 15. S. 335–349.
21. Zaucha T., Kościół parafialny pw. św. Stanisława biskupa i męczennika w Iwanówce Trembowelskiej, w: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego / oprac. Andrzej Betlej [i in.], red. J.K. Ostrowski. Kraków, 2009. T. 17. S. 137–141.

REFERENCES

1. Vyshkovskiy Pavlo, o. OMI (2009) Peresliduvana Tserkva. Katolyky Ukrainy v chasy komunistychnoho rehymu. [The Persecuted Church. Catholics of Ukraine during the Communist regime]. Kyiv: FOP Skomarovskyi V. I., Katolytskyi Media-Tsentr. – Kyiv: FOP Skomarovsky V. I., Catholic Media Center, 2009. 308 308. [in Ukrainian].
2. Huralna S. (2023) Diiialnist maistra-orhanobudivnyka Yana Slyvinskoho. [The work of the master organ builder Jan Slyvinsky] Muzyka v liturhii: zbirnyk materialiv kruhloho stolu mizhnarodnoho formatu (m. Kremenets, 19 kvitnia 2023) – Music in the Liturgy: a collection of materials of the international round table (Kremenets, April 19, 2023) / edited by S. Huralna. Kremenets: VC KOGPA named after Taras Shevchenko. 7–15. [in Ukrainian].
3. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (1957) Dokladnye zapysky o nalychii y deiatelnosti relyhioznych kultov na terrytoriyi oblasti za 1957 hod. [Detailed notes on the presence and activities of religious cults in the oblast for 1957]. f. R-3239, op. 2, spr. 37. 39. [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (1816–1918) Oświadczenia komisji budowy kościoła rzymskokatolickiego w Tarnopolu w sprawie wydania pozwolenia na zorganizowanie w parku miejskim festynu ludowego w celu zebrania środków finansowych na budowę. [Application of the commission for the construction of a Roman Catholic church in Ternopil for permission to hold a folklore festival in a city park to raise funds for construction] 1911–1913. Fundusz nr. 33. Magistrat miasta Tarnopola, 1816–1918 (1922). Op. 1. Sprawa 545. – Fund no. 33: Magistrate of the City of Ternopil, 1816–1918 (1922). Op. 1. Case 545. 4. [in Ukrainian].
5. Novi rajony Ternopilshchyny. [New districts of Ternopil region]. <https://oblast-te.com.ua/novi-rajony-ternopilshchyny-yakym-bude-administratyvno-terytorialnyj-ustrij-oblasti-karta> [in Ukrainian].
6. Sviatytel Dymytrii Rostovskiy (Tuptalo). Zhytjie sv. Olhy. [The Life of St. Olga]. <http://litopys.org.ua/synopsis/syn07.htm> [in Ukrainian].
7. Biernat M. (2008) Kościół parafialny pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Tarnopolu. [The parish church pw. Matki Boskiej Nieustająca Pomocy in Ternopil]. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – Churches and monasteries of the former Roman Catholic province of Ruthenia. Compiled by. Andrzej Betlej [and others], ed. by J. K. Ostrowski, Cracow 2008. 16. 215–270. [in Poland].
8. Betlej A. (2010) Kościół parafialny pw. Św. Trójcy w Uściu Zielonym [The parish church of St. Trinity in Uście Zielony]. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – Churches and Roman Catholic monasteries of the former Ruthenian province, Compiled by Andrzej Betlej [and others], ed. by J. K. Ostrowski, Cracow. 18. 300–312. [in Poland].
9. Betlej A. (2008) Kościół pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Panny Marii i rezydencja ks. Jezuitów w Tarnopolu [Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary and residence of the Jesuits in Ternopil]. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – Churches and monasteries of the former Roman Catholic province of Ruthenia. Compiled by Andrzej Betlej [and others], ed. by J. K. Ostrowski. Cracow. 16. 307, 313. [in Poland].
10. Betlej A. (2009), Kościół pw. Wniebowzięcia Najśw. Panny Marii i Klasztor oo. Karmelitów Trzewickowych w Trembowli. [The Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and the Monastery of the Discalced Carmelites in Trembowla]. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – Churches and Monasteries of the Roman Catholicism of the Former Ruthenian Province. Compiled by Andrzej Betlej [and others], ed. by J. K. Ostrowski. Cracow. 17. 356, 360, 366. [in Poland].
11. Brzezina K. (2008) Kościół parafialny pw. Matki Boskiej Pocieszenia i św. Józefa Oblubieńca w Chodaczkwie Wielkim. [The parish church pw. Matki Boskiej Pocieszenia i św. Józefa Oblubieńca in Chodaczków Wielkie]. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – Churches and monasteries of the former Roman Catholic province of Ruskie, Compiled by Andrzej Betlej [and others], ed. by J. K. Ostrowski. Cracow. 16. 51–58. [in Poland].

12. Chyryk P. (2017) Organy na Ukrainie. Województwo Iwano-Frankińskie i Tarnopolskie. [Organs in Ukraine. Ivano-Frankivsk and Ternopil provinces]. Lublin Publishing House of the Lublin Archdiocese "Gaudium". 327. [in Poland].
13. Kurzej M. (2008) Kościół parafialny pw. Narodzenia św. Jana Chrzciciela w Hałuszczynie. [Parish Church of the Nativity of St. John the Baptist in Haluszczyn]. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – Churches and Monasteries of the Roman Catholicism of the Former Ruthenian Province. Compiled by Andrzej Betlej [and others], ed. by J. K. Ostrowski. Cracow. 16. 95–104. [in Poland].
14. Krasny P. (2010) Kościół parafialny pw. Macierzyństwa Najśw. Panny Marii w Kowalówce. [The parish church pw. Macierzyństwo Najśw. Panny Marii in Kowalówka]. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – Churches and Roman Catholic monasteries of the former Ruthenian province. Compiled by Andrzej Betlej [and others], ed. by J. K. Ostrowski. Cracow. 18. 139–144. [in Poland].
15. Ks. St. Zaleskiego (1879) T. J. Kościół OO Jesuitów we Lwowie. [Church of the OO Jesuits in Lviv]. Lviv. [in Poland].
16. Lenartowicz Ś., Ostrowski J.K. (2005) Kościół parafialny pw. św. Józefa w Jezierniej [The parish church of St. Joseph in Jezierna]. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – Churches and monasteries of the former Roman Catholic province of Ruthenia. Compiled by A. Betlej [and others], ed. by J. K. Ostrowski. Cracow. 13. 63. [in Poland].
17. Leszek Mazepa (1997) Życie muzyczne dawnego Lwowa (XIII-XVII wiek). [Musical life of old Lviv (XIII–XVII century)]. *Musica Galiciana – Musica Galiciana*. 13–34. [in Poland].
18. Nestorow R. (2007) Kościół parafialny pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Kozowej. [The parish church of St. Stanislaus the Bishop and Martyr in Kozowa]. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – Churches and Roman Catholic monasteries of the former Ruthenian province. Compiled by Andrzej Betlej [and others], ed. by J. K. Ostrowski. Cracow. 15. 281–298. [in Poland].
19. Nestorow R. (2008) Kościół parafialny pw. Św. Trójcy w Grzymałwie [Parish Church of the Holy Trinity in Grzymailiw]. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – Churches and Roman Catholic Monasteries of the Former Ruthenian Province. Compiled by J. K. Ostrowski [and others], ed. Andrzej Betlej [and others], ed. by J. K. Ostrowski. Cracow. 16. 79–93. [in Poland].
20. Nestorow R. (2007) Kościół parafialny pw. Matki Boskiej Śnieżnej w Narajowie [The parish church of Our Lady of the Snows in Narajiv]. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – Churches and Roman Catholic monasteries of the former Ruthenian Province. Compiled by Andrzej Betlej [and others], ed. by J. K. Ostrowski. Cracow. 15. 335–349. [in Poland].
21. Zaucha T. (2009) Kościół parafialny pw. św. Stanisława biskupa i męczennika w Iwanówce Trembowelskiej [The parish church of St. Stanislaus the Bishop and Martyr in Iwanówka Trembowelska]. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – Churches and monasteries of the former Roman Catholic province of Ruthenia. Compiled by J. K. Ostrowski [and others], ed. Andrzej Betlej [and others], ed. by J. K. Ostrowski. Cracow. 17. 137–141. [in Poland].